

"קידוש השם" או "קידוש ה'" לאור גלגולו של הקיצור: ה'

בגיליון 238 (תמוז תשפ"א) של 'המעין', עמ' 106, נתפרסמה הערתו של הרב יהושע בהר"ב: "חילול השם או חילול ה'". הערה זו מבוססת על ההבחנה בין התיבה "השם" שמכוונת לשמו של הקב"ה, ובין האות ה' עם גרש שהיא, אליבא דהכותב, מכוונת לבורא עצמו. לפיכך הסיק הכותב כי אין מקום לביטוי "חילול ה'", כי "אין ביכולתנו לחלל את הקב"ה ח"ו שלית מחשבה תפיסא ביה כלל", ורק הביטוי "חילול השם" הוא הנכון, כי במעשים מסוימים מחללים את שמו של הבורא. הוא הביא ראיה לדבר מתוך העובדה שבספרות חז"ל נמצא רק הביטוי "חילול השם" ולעולם לא מצאנו "חילול ה'", וכך המצב גם בספרות הראשונים. ואם בכל זאת נמצא "חילול ה'", הרי זה שיבוש של המעתיקים או המדפיסים, שאפשר שקצרו ובמקום לכתוב "השם" כתבו "ה'" כי לא עמדו על ההבדל האמור. עד כאן תוכן דבריו. וכשביקשתי להגיב על דבריו מסר לי ר' יואל קטן, העורך, משם הרב משה א' פטרובר, כי בדומה לדברים של הרב בהר"ב כתב גם הרב זליג לייב קליין ב'נזר התורה' גליון כה (אב תשע"ב) עמ' שנו-שנו, במאמרו: 'קידוש ה' או קידוש השם'. עתה עלינו להסביר את גלגולו של הקיצור ה', כדי לבחון ולהבין את הערת שני הרבנים.

כבר עמדתי בספרי 'עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה'¹ על מקורו של הקיצור ה', ומפני חשיבות הנושא ארשום בקצרה את המסקנות העיקריות.² בספרי תורה ונ"ך הכתובים כהלכתם שם הו"ה נכתב ככתבו, אבל בכתיבות אחרות נזהרים בדרך כלל מלכתוב כך, והדברים ידועים. בתקופת המקרא ובתקופת חז"ל המילה "השם" שימשה כתחליף לשם המפורש³, ואילו כתחליף לכתובת שם שמים בפסוקים מצוטטים, וכן בתפילות וברכות ועוד, שימשו שלושה יודי"ן רצופים (י"י)⁴ ומאוחר יותר הסימן קוצר לשני יודי"ן (י"י). לכאורה יש מקום לשאול, מה טעם 'המציאו' סימן מיוחד, ולא השתמשו במילה 'השם' שראינו שהיא מקובלת אצל חז"ל? התשובה היא שבפסוקים וכן בתפילות וברכות אנו אומרים רק את שם אדנות ולא את השם המפורש, ולכן חייב להיות לו

1 רמת גן תשס"ה, בנספח הנקרא "על הקיצור: ה'" (עמ' 611-632).

2 אני מקצר במקומות מסויימים, ואפנה את הקורא לאמור בספרי (הספר נמצא גם במאגר 'אוצר החכמה').

3 כגון משנת יומא ג, ח: "אנא השם" בידוי כהן גדול ביום הכפורים, סוטה ז, ו: "במקדש אומר את השם ככתבו"; ביטוי זה נבחר כנראה על יסוד הכתוב בתורה עצמה: "ויקוב בן האשה הישראלית את השם ויקלל". ויקרא כד, יא. מצאנו אצל חז"ל גם תחליף נוסף: "יכה יוסי את יוסי" בסנהדרין ז, ה, משום שכנראה לא היה נאה לומר "יכה השם" וכו'.

4 לפעמים אחד למעלה ושניים למטה בצורת סגול הפוך ולפעמים בצורת כתיבה מיוחדת אחרות.

קיצור אחר או סימן שונה, ונבחר הסימן של שלושה יודי"ן⁵. בשלב הבא הבחנה זו בין התחליפים לשמות הבורא השונים הלכה והצטמצמה, עד שהביטוי "השם" כמעט ודחה לגמרי את השימוש בשלושה יודי"ן, והוא נהיה התחליף העיקרי לכל סוגי שם שמים⁶. לאור ממצאים אלו עולה כי **בכתבי יד**⁷ של ספרות חז"ל והראשונים הקיצור "ה" הוא כמעט בבל יראה ובל ימצא. לפיכך ראייתם של שני הרבנים, כי העדר הביטוי חילול ה' או קידוש ה' מלמד שחז"ל והראשונים השתמשו במכוון רק בביטוי חילול **השם** או קידוש **השם**, אינה ראייה, כי בימי חז"ל והראשונים הקיצור ה' לא היה קיים במציאות. יתר על כן, גם אם נמצא בספרות הראשונים בכתבי יד את הקיצור ה', וגם כשאנו בטוחים שכתבי יד אלו לא הושפעו מהדפוס, ברור כי הקיצור ה' במקרים האלו הוא אך ורק קיצור ותחליף למילה "השם", ואין ביניהם כל הבדל.

אכן בשלב קרוב מאוד לעידן הדפוס חל שינוי מסוים, ובמקום לכתוב "השם" החלו לכתוב בקיצור "הש" או "ה". עיקרו של השינוי אירע עם המצאת הדפוס, והשימוש בקיצור "ה" התפשט יותר ויותר⁸. לאמור, גם בשלב זה אין אנו רואים הבדל בין ה' לבין השם, שהרי ה' = השם. אבל במשך הזמן לקיצור ה' נוצר שימוש נוסף. בספרות התורנית, הכתובה והמודפסת, החלו להשתמש בו לא רק כקיצור של "השם" - אלא גם כקיצור שבא במקום שם אדנות (או שם הוי"ה), וככזה הפך הקיצור ה' כמייצג את עצמותו של הבורא. מעתה ואילך כתחליף לשם אדנות נמצא או את הסימן: י, או את הקיצור: ה"י.

5 על הטעם לסימן זה ראה בספרי הנ"ל עמ' 614-618; 624. והרי דוגמה קצרה לשימוש בתחליף של שלושה יודי"ן: בכתב יד קאופמן של המשנה (משערים שנכתב במאה השלוש עשרה) במסכת ביכורים א, ה נכתב "אשר נתת לי יי", במשנה לקמן ביכורים א, ט נכתב "בית יי אלהיך" (הכתיבה של האותיות א-ל בכתב יד זה היא מיוחדת, וזה נושא בפני עצמו) וכן נמצא (שלושה יודי"ן כתחליף לשם שמים) בהרבה כתבי יד של חיבורים שונים.

6 יש לציין שגם בזמן חז"ל לא ברור לחלוטין שהביטוי "השם" משמעותו רק השם המפורש, אלא אפשר וכוונתו לשמות נוספים של הבורא, ראה דוגמאות לכך בספרי עמ' 625. על הסיבה המשוערת לביטול השימוש בשלושה יודי"ן, והעדפת השימוש בביטוי "השם", ראה בספרי עמ' 629-630.

7 הדגשנו זאת, מפני שהם משקפים את השימוש הקדום, ואילו בדפוסים לא הקפידו על צורת הכתיבה הקדומה.

8 כך לדוגמה במשנה דפוס ראשון, נפולי רנ"ב, במקומות שהבאנו לעיל הע' 5, דהיינו במסכת ביכורים א, ה, נדפס "אשר נתת לי השם", ואילו במשנה לקמן ביכורים א, ט נדפס "בית ה' אלהיך". וקיימות דוגמאות נוספות שבהן נמצא "השם" ולידו גם ה', ללמדך: ה' = השם.

9 דוגמה לשימוש בקיצור ה' כמייצג שם אדנות אנו מוצאים אצל ר' שלמה עדני, שפעל כמאה וחמישים שנה לאחר המצאת הדפוס, במשנת בכורים א, ה שהובאה לעיל, ראינו שכתוב בדפוס נפולי: "אשר נתת לי השם". והנה ר"ש עדני ב'מלאכת שלמה' כותב על משנה זו: "אשר נתת לי ה' גרסינן". וכאן יש לשאול הרי הקיצור ה' הוא "השם", ואדם הקורא את המשנה אומר בשני המקרים

כאן הגענו לשלב הנוכחי של השימושים בקיצור ה'. עתה הקיצור ה' יכול לשמש בשני מובנים, האחד כקיצור של המילה "השם" לציין את שמו של הבורא, והשני לציין שם אדנות דהיינו עצמותו של הבורא (לעומתו, הביטוי "השם" הוא חד משמעי ומציין רק את שמו של הבורא). נמצא כי גם בגלגול זה, המאוחר, של הקיצור ה', אין לתפוס על מי שיכתוב: קידוש ה' או: חילול ה', שהרי אפשר שכוונתו לקידוש השם או לחילול השם (ולא לעצמותו), כי ראינו שהקיצור ה' יכול להתפרש גם "השם". לא זו בלבד, אלא שתי אפשרויות הכתיבה הללו, אף שהן נבדלות בכתיבתן, הרי אין כל הבדל באמירתן, ואם כן מה לנו לדקדק עד כדי כך בכתיבה. צא וראה שבספרי הדפוס של רבותינו האחרונים מצאנו את הנוסח: קידוש ה' לצד קידוש השם, וכן חילול ה' לצד חילול השם, ולא נמנעו מלהשתמש בקיצור ה' בביטויים הללו.

מעתה יש לשאול על דברי הרבנים הנ"ל, מדוע הם עומדים על כתיבת הביטויים 'חילול השם' ו'קידוש השם' ושוללים כתיבה של קידוש ה' או: חילול ה'? דומה שהרוצה להשיב על כך יאמר, הרי לימדונו חז"ל כי ברי ושמא - ברי עדיף, וא"כ מה לו לאדם לתפוס כתיבה היכולה להתפרש לשני פנים, כשאחד מהם הוא כתיבה פסולה בעיניי קידוש וחילול החמורים? דומה הדבר לדברי חז"ל "והנקדנין תופסים אותו על כך" (ברכות ג, א). לפי זה יש לצדד עם הרבנים. לאמור, מוטב לכתוב קידוש השם או חילול השם, שכן בכתיבה זו ברור לנו שהכותב מתכוון אך ורק לשמו של הבורא ולא לעצמותו, וזו כתיבה חד משמעית, ולכן היא כתיבה ראויה יותר.

ולסיום, יש לצרף לדברי שני הרבנים הנ"ל את דברי הרב אביגדר נבנצל שליט"א¹⁰:

מן הראוי להדגיש שיש להיזהר ולכתוב קידוש השם (וכן חילול השם), שפירושו קידוש שמו של ה' בעולם, ולא קידוש ה', שכן הציון ה' בא כתחליף להזכרת הבורא עצמו, ואת הבורא הקדוש והנורא אין כל צורך לקדש... הבורא הנו קדוש מכל קדוש. צריך רק לקדש את "השם", את שמו של ה' המחולל

"השם", ואם כן מה רוצה ר"ש עדני בהגהתו? דומה שדברי ר"ש עדני מתפרשים באופן הבא. ר"ש עדני חושש שמא אדם יחשוב שאכן בספר תורה כתוב: אשר נתת לי השם, כמו שראינו שכתוב בתורה: ויקוב... את השם. כדי להוציא מטעות זו הגיה ר"ש עדני וכתב: אשר נתת לי ה'. לאמור, כל אדם יודע שאין בתורה קיצורים, וברור שבתורה לא כתוב: ה'. ועל פי הגהתו סבור ר"ש עדני כי הלומד את המשנה יהיה ברור לו שהאות ה' בפסוק המצוטט במשנה אינה קיצור (של המילה "השם"), אלא היא סימן (כמו שלושה יודי"ן או שני יודי"ן) המלמד שכאן צריך לבוא שם שמים ממש, היינו שם הויה הנקרא כאדנות (ראה עוד דוגמה כדברי ר"ש עדני בספרי עמ' 630 הערה 74). כלומר, ר"ש עדני מודע לעובדה שהקיצור ה' יש לו גם משמעות נוספת. לאמור, אין הוא רק קיצור של "השם" כפי שהיה עד הנה, אלא הוא יכול לשמש כסימן גם לשם שמים, שם אדנות.

10 "שיחות לספר ויקרא", בעריכת ר' יוסף אליהו, ירושלים תשמ"ט, עמ' קט בהערה. תודה לעורך על ההפניה לספר זה בשם דוד הירש.

בגויים (ואף שה' אומר על עצמו: "ונקדשתי", פירוש הדבר שתראה ותתגלה קדושתו לעין כל).

יעקב שמואל שפיגל, פתח תקווה

* * *

עוד על שמירת השמיטה ב'מחנה ישראל'

לכבוד עורך "המעין" הרב יואל קטן שליט"א

ברצוני להתייחס לכמה קטעים במאמרו של מ"א פוס בגיליון 234 [תמוז תש"פ; עמ' 6 ואילך] של 'המעין' "מכתב לא ידוע של החזון איש בדבר היתר מלאכה בשמיטת תרצ"ח".
א. הכותב הנכבד מתחיל את מאמרו בקביעה העשויה להיות מטעה את שאינם מודעים למצב באותה תקופה: "הישוב 'מחנה ישראל' היה הנקודה היחידה בארץ שבה החזיקה אגודת ישראל קרקעות חקלאיים, ולקראת שמיטת תרצ"ח התעוררה אצל תושביו שאלה מעשית איך לנהוג ולשרוד בשנת השמיטה".

בשנת תרצ"ח - ועוד שנים קודם לכן - כבר היו עוד שני קיבוצי **נוער אגודתי** האחד בכפר סבא והאחד בגדרה. קיבוצים אלו ראו את עצמם שייכים וכפופים לאגודת ישראל, ועשו הכל על מנת להישאר במסגרת זו. הייחודיות של מחנה ישראל בעניין זה הייתה אך ורק בנקודה אותה ציין הכותב **שהקרקעות עליהם התיישב מחנה ישראל נרכשו על ידי מוסדות אגודת ישראל** [נרכשו - אך לא היו בבעלותם באמת, משום שנמכרו כחלקות קרקע למשקיעים בחו"ל]. במכתבו של מרן החזו"א שהתפרסם ב"מוריה" כמובא במאמר כותב החזו"א "והנה קיבוצי אגו"י אינם רק שלושה במספרם", ואף מזכיר במפורט את הקיבוצים בכפר סבא וגדרה, ואף מחלק בין האפשרות שלהם לשמור שמיטה לעומת הקשיים הספציפיים של מחנה ישראל. יתרה מכך, הרי בשמיטה תרצ"ח שלחו קיבוצי כפר סבא וגדרה קבוצה גדולה של 'גיבורי כח' מחבריהם לחזק את מחנה ישראל, והם אלו שניהלו את המשא ומתן עם גדולי ישראל המוזכרים במאמר, וכפי שהדבר בא לביטוי במכתבו של מרן רח"ע גרודזנסקי המתחייב למכתבו של מר יהודה יעקב שהיה מאותה קבוצת חיזוק (והיה עד יומו האחרון חבר בקיבוץ חפץ חיים, שבשנת תש"ד הוקם על ידי איחוד של קיבוצי כפר סבא וגדרה). העובדה שהקרקעות נרכשו על ידי מוסדות אגודת ישראל הינה בעלת משמעות אך ורק לעניין העובדה שרק מחנה ישראל לא שרד מתוך שלושת הקיבוצים [ועוד נחזור לזה בהמשך], אך אין לזה משמעות כלל לעצם השאלה העובדתית כמה קיבוצי אגודת ישראל היו קיימים בתרצ"ח.

ב. בהמשך מאמרו תחת הכותרת "ההיתר שניתן בסופו של דבר" מובא ציטוט ממכתב של רח"ע אל הרב קלמן כהנא. וכך מובאים הדברים במאמר: "ואכן בשבט תרצ"ח

כותב רח"ע לרב קלמן כהנא: ...על דבר בקשתם ושאלתם להתיר חרישה באר"י, כידוע שהרבנים - - הסכימו לשבות בשנה זו כהלכתה רק לבקש עזרה מן החוץ, ובאתי בחליפות מכתבים אודות זה עם ידידי הגאון בעל המחבר ספר חזון איש שליט"א המתגורר בבני ברק, והוסכם אז לעורר בכל תפוצות הגולה לתומכם". וממשיך בעל המאמר "**שוב כרגיל הושמטו** ע"י המול"ם **שמות הרבנים שהסכימו לשבות** - דהיינו **שלא הסכימו להתיר** עבודה בשדות" [כל ההדגשות שלי. ב.כ.]. בהמשך להערתו בעמ' 7 הע' 4 ביחס למכתב של רחע"ג אל החזו"א, משוכנע הכותב הנכבד שרחע"ג מפרט במכתבו רשימה של הרבנים **האוסרים** עבודה בשדות, והמול"ם הרשו לעצמם לחתוך בבשר החי ולהסתיר את שמות הרבנים האוסרים מהדורות הבאים. אך לצערי עלי לאכזב את הכותב הנכבד. כפי שצוין במאמר בהע' 12 מקור המכתב המצוטט הוא הספר אגרות ר' חיים עוזר ח"ב מכתב תת"ד. אין לי ידיעה ברורה מהיכן לקחו המול"ם של אגרות ר' חיים עוזר את לשון מכתבו של רחע"ג לאבי זצ"ל, אך סביר להניח [וכפי שנראה מיד] שלא מהעתק שנשאר בידי רחע"ג עצמו לקחו זאת, אלא מספרו הנפלא של אבי "האיש וחזונו" על החזו"א, שם עמ' סב הוא מביא את מכתבו של רחע"ג אליו. אפשר להיווכח שמקור ההשמטה הוא אבי, והוא אשר הכניס נקודות במקום התיבות החסרות [ואין שום משמעות לשאלה מדוע נעשתה השמטה זו]. והנה, במקור במכתבו של רחע"ג אל אבי במקום הנקודות היה כתוב: "כידוע שהרבנים] הגאונים ז"ל **שהתירו** למכור לנכרי ולהתיר לישראלים לעשות מלאכה דרבנן, ומלאכות דאורייתא נעשות רק ע"י נכרים, ועתה הדבר נמנע לעשות ע"י ערבים, וע"כ [הסכימו לשבות בשנה זו כהלכתה, רק לבקש עזרה מן החוץ]" וכו'. ובכן לא דובים ולא יער, לא **שמות** של רבנים ולא רבנים **אוסרים**. אכן כפי שהדברים מצוטטים היה מקום לטעות זו, אך כאשר באים לבקר, ועוד ברבים, צריך לבדוק את המקור, ואם אינו נמצא בהישג יד עדיף לנצור את האש, ובוודאי שלא להסתמך על "**כרגיל**".

ג. בסיום מאמרו כותב המחבר את מסקנתו: "בסוף שנת השמיטה ירדה 'מחנה ישראל' מהקרקע ללא שוב, והרצון להוכיח שניתן לקיים **ישוב חקלאי בארץ ישראל שישמור שמיטה ללא היתר המכירה נכשל**. אולם שנת תרצ"ח הייתה שנה שבה התמודד החזון איש לראשונה עם מציאות השמיטה ביישובים בארץ ישראל ונטל על עצמו את האחריות להכריע עבור אגודת ישראל בשאלות ההלכתיות של סוגיות השמיטה, **ובזה הכין את הדרך לפעילות מוצלחת יותר בשמיטות שלאחר מכן**".

מי שאינו מודע לכל מה שהתרחש עם "מחנה ישראל" בכל השנים שקדמו לשמיטה תרצ"ח עשוי בהחלט להתרשם מהדברים כפי שהם נכתבים, שכישלונו של מחנה ישראל נבע אך ורק מהרצון לשמור שמיטה כהוראת גדולי ישראל שהמתישבים רצו להיות כפופים להוראתם הבלעדית, בעניין שמירת השמיטה כמו גם בעניינים שוטפים אחרים. אך אין הדברים כך כלל וכלל. הקשיים של מחנה ישראל לא התחילו בשמיטת תרצ"ח. ההתישבות

במחנה ישראל נפלה כבר קודם לכן פעמיים או שלוש בלא שום קשר לשמירת השמיטה (מי שרוצה לדעת קצתם של דברים יעיין במאמרו הנפלא של ד"ר חיים שלם שהובא בגליון "המעין" 221 תשרי תש"פ שהכותב הנכבד מציין אליו בהע' 1, וכן במאמרו של ר' יוסף קופלוביץ בגליון "עת-מול" 227, וכן בקצרה בספר "לעבדה ולשמרה" על קיבוץ חפץ חיים). מי שאינו מודע לתולדות ההתישבות בארץ ישראל באותן שנים, כולל שמיטות תרצ"ח ותש"ה, יכול להסיק בטעות מהדברים כפי שהם נכתבו במאמר שהיה ניסיון אחד ויחיד לשמור שמיטה בארץ ישראל ללא הסתמכות על היתר מכירה כהוראת גדולי ישראל, וניסיון זה נכשל. אך כפי שכבר הבאתי בראשית דבריי, בתרצ"ח היו קיימים בארץ עוד שני קיבוצים חקלאיים, בכפר סבא ובגדרה, שהתעקשו בכל כוחם כגיבורי כח לשמור שמיטה ללא היתר מכירה כהוראת החזו"א, וקיבוצים אלה אכן שמרו שמיטה כהלכתה בעומדם בנסיגנות קשים עד מאוד, עד פת לחם. קיבוצים אלו הוכיחו - כבר בתרצ"ח - **שניתן לקיים ישוב חקלאי בארץ ישראל שישמור שמיטה ללא היתר מכירה**, והחזון איש אכן פעל בכל כוחו, ואף הצליח, **להכין את הדרך לשמירת השמיטה כבר בשמיטות תרצ"ח ותש"ה**.

יהיו הדברים לזכרו ולעילוי נשמתו של ראש וראשון לגיבורי הכח, החלוץ לפני המחנה בארץ הקודש במלחמה על שמירת שמיטה ועל קיום כל המצוות התלויות בארץ על פי פסקיו והוראותיו של מרן החזון איש זצוק"ל וכידו הארוכה, ה"ה אאמו"ר רבי קלמן בן רבי בנימין זאב כהנא זצ"ל, אשר ביום י"א אלול השתא ימלאו שלושים שנה לפטירתו. בנימין זאב כהנא, ירושלים

* * *

לידידי העורך שלום.

יישר כוחו של ר' משה אריאל פוס ('המעין' הקודם, גיל' 238, עמ' 7-4) על הבאת קטע מתשובת הגאון רבי אהרון קוטלר זצ"ל על היתר ארנונג בשדות קיבוץ מחנה ישראל. ברצוני להוסיף עוד כמה פרטים סביב פרשה זו.

א. שו"ת משנת רבי אהרון בשני חלקים יצא לאור בשנת תשמ"ה, בעריכת הרב ברוך שמואל דויטש שליט"א, שהיה מראשי ישיבת 'קול תורה' שבירושלים (בפתיחת הספר נמצא מכתב ברכה מאת ראש ישיבת פוניבז' רבי אליעזר מנחם שך זצ"ל, ובו הוא מביע תודה לרב דויטש על עמלו בעריכת הספר). כבר בשמיטת תשמ"ז שמעתי מתלמידי הרב דויטש שבין התשובות בכתב ידו של הרב קוטלר נמצאת תשובה שבה הרב מצדד בעד היתר המכירה, ושהיא לא הוכנסה לספר. בעקבות המאמר ב'המעין' פניתי בעניין זה אל הרב דויטש שליט"א, והוא סיפר לי שהוא התייעץ בזמנו עם הרב שך האם להכניס את התשובה הזו לשו"ת משנת רבי אהרון, והרב שך אמר לו שהיות והרב קוטלר כתב את התשובה אל הגאון רבי חיים עוזר, ורבי חיים עוזר לא הסכים למה שהוא השיב, לכן התשובה בטלה ומבוטלת ואין להדפיסה בספר. עוד סיפר לי ראש הישיבה שליט"א

שהגרי"ש אלישיב זצ"ל אמר לו שהתשובה של רבי אהרון קוטלר הייתה על מקרה פרטי, ואין לה כל שייכות למכירה הכללית הנהוגה היום. עכ"ד¹¹.

ב. סיפור ההתיישבות במחנה ישראל ונטישת המקום תואר בספר 'לעבדה ולשמרה' - סיפורו של קיבוץ חפץ חיים¹². 500 דונם פלחה של אדמות קיבוץ מחנה ישראל היו חלק ממשבצת קרקע של 5000 דונם במזרח עמק יזרעאל שרכשה 'קבוצת רכישה' של מאות יהודים מפולין דרך קרן הישוב של אגודת ישראל בוורשה בשנת תרפ"ד. לפני שמיטת תרח"ץ החזון איש ניסה לארגן מגבית לטובת שמירת שמיטה במחנה ישראל, כשהיעד היה להגיע ל-500 לא"י. בפועל העבירה 'קרן השמיטה' למחנה ישראל עד סיום שנת שמיטה תרח"צ רק 161.50 לא"י [שם עמ' 175]. הקשיים ברישום הבעלות של חברי קבוצת הרכישה על הקרקע היו גדולים, וניסיונות הסיוע של הבנקאי ד"ר יצחק א' נבנצל לפתור את הבעיה לא עלו יפה. בנק אנגלו-פלסטינה נמנע ממתנת הלואות חיוניות לקיבוץ כי הוא לא יכול היה לקבל משכנתא על השטח בגלל שהרישום לא היה מסודר, וזה גרם לנטישה סופית של 'מחנה ישראל' בסוף מרחשוון תרצ"ט. השאלה האחרונה שהספיקו חברי 'מחנה ישראל' לשאול את החזון איש הייתה האם מותר להם לקנות במחסן זרעים בעפולה זרעים מיבול חיטה שנזרעה בשמיטה, עבור זריעת השדות לאחר השמיטה. וזה לשון הרב קלמן כהנא [שם] על מה שהשיב לו החזון איש: [מה שרשום בסוגריים עגולים הם כנראה הוספות שהוסיף הרב קלמן מעצמו על מה שהיה רשום אצלו מאז]: "שאלתי (את מרן החזון אי"ש) בדבר זריעה ב"מחנה ישראל", שמחמת צוק העיתים אי אפשר להם לקנות זרעים מן הערבים כי אין קונה ואין מוכר אצלם, וזרעי חו"ל אינם נקלטים בקרקע של מחנה ישראל כפי שהורה הניסיון משנים עברו, האם מותר להם לקנות מישראל זרעים שיש בהם חשש שביעית? ופסק שמוותר לקנות זרעים מן הלקוח אצל האחרים (כלומר לא מן המגדל עצמו) מאחר שיש אצלו ספק (אף אם רק ספק קל מאד) אם זרעיו הם מערבים או משנה שישית. ויעץ לקנותם בהקפה (והתיר לתת להם חילוף), ולשלם הכסף לשעה קלה אחר המשיכה וההעברה לרשות הקונה".

ג. בשנת תש"ד, חמש שנים אחרי נטישת היישוב, תכננו חברי הקיבוצים האגודאיים בכפר סבא וגדרה לעלות ולהקים ישוב חקלאי, אבל האופציה להתיישב באדמות מחנה ישראל שננטשו והיו עדיין ברשות אגודת ישראל לא עלתה כלל על הפרק. אחד הלקחים מנטישת מחנה ישראל היה שיישוב צריך לקום רק על קרקע עם בעלות מסודרת, ולכן נשארה

11 [יתכן שכעת שהתגלה שהתשובה התייחסה לתנאים המיוחדים של 'מחנה ישראל', וגם החזון איש עצמו חיפש דרך בתנאים האלו להקל לחרוש 'חריש פוליטי' למניעת השתלטות של ערבים על השדות כפי שנהגו במחנה ישראל לחרוש גם לפני השמיטה - ראוי לבדוק מחדש האם ניתן לפרסם את התשובה שנגנזה. י"ק.]

12 יצא לאור בשנת תשנ"ב. ע"י מה שנכתב שם בעמ' 31-35 על ניסיון העלייה הראשון למחנה ישראל בשנת תרצ"ד, ועל ניסיונות ההתיישבות האחרונים בשנים תרצ"ו-תרצ"ט בעמ' 69-76.

לחברי קיבוץ גדרה רק אופציה אחת - לקבל שטח דרך המוסדות הציוניים. שאלה נפוצה זו נידונה אצל החזון איש [שם עמ' 82], ואכן קיבוץ חפץ חיים הוקם על אדמת קק"ל. רק לאחר שרוב ככל חברי קבוצת הרכישה מפולין נספו בשואה, ה' יקום דמם, השתנה המצב המשפטי, ובשנת תש"ז משרד אגודת ישראל בירושלים מכר את 2300 הדונם שנותרו בידו לקרן הקימת לישראל, וקק"ל מצידה יישבה במקום את חברי קיבוץ דברת.

ד. השאלה האם מותר לשומרי שמיטה למכור שדות ליהודים שאינם שומרי שמיטה והעלתה ע"י חברי חפץ חיים לאחר ההתנתקות [תשס"ה] לפני הרב יהושע י' נויבירט זצ"ל. הוצע אז לקיבוץ חפץ חיים למכור שדות למגורשי גוש קטיף שלגבי חלקם היה ספק לשואלים אם ישמרו שמיטה כהלכה, והרב נויבירט פסק שמכירה זו מותרת. גם הרב ניסים קרליץ זצ"ל בספרו חוט שני שביעית (עמ' טטו) התיר למכור לפני השמיטה דירה עם גינה לחשוד על השביעית, אך לא בשמיטה עצמה.

ה. לקח נוסף מפרשת 'מחנה ישראל' הוא לדעתי החשיבות העליונה שיש לביקורים של גדולי ישראל בישובים שומרי שמיטה. למשל, רבה של העדה החרדית בירושלים רבי יוסף צבי דושינסקי זצ"ל ביקר בחול המועד פסח של שמיטת תרח"ץ אצל הקבוצה האגודאית בכפר סבא, אבל ל'מחנה ישראל' המרוחקת לא הגיעו רבנים כדי לחזק את החברים, וייתכן מאוד שעובדה זו תרמה לכך שברגע של משבר התפרקה החבורה. כך למשל בערב שמיטה תש"ה נשמעו בקיבוץ חפץ חיים קולות שבזמן מלחמה אי אפשר לשמור שמיטה בלי להשתמש בהיתר המכירה, ואז הגיע הרב מפוניבז', רבי יוסף שלמה כהנמן, לקיבוץ, ובשיחה לילית לאור פנסי הטרקטור שיכנע את המתלבטים במתק דבריו לשמור גם את השמיטה הקשה הזו על פי פסקי החזון איש. אחרי שבע שנים, בשבת בראשית של שמיטת תשי"ב, שבת הרב מפוניבז' בקבוצת שעלבים שזה עתה קמה, וחיזק את החברים לשמור שמיטה בלי לסמוך על היתרים, תוך שהוא מזכיר את אימרתו המפורסמת על יהודי שיצא החוצה לשדה בשנת השמיטה ואומר: 'גוט שאבעס בוימ'לה'¹³! חבר ציני אמר אז שיותר מתאים אצלם לומר 'גוט שאבעס קוצלה'...

מרדכי בר"ש עמנואל, ביתר עילית

* * *

תוספות לקוד האתי בפרסום מאמרים תורניים

לכב' מערכת 'המעין'.

קראתי בקובץ 'המעין' ניסן תשע"ז (גיליון 221, נז, ג, עמ' 98 ואילך) את מאמרו של הרב נתן קוטלר שליט"א ובו הצעה לקוד אתי לפרסום מאמרים תורניים, ונהניתי מאוד

13 ביום הוא עץ בידיש.

מדבריו שנחוצים מאוד בימינו. בעקבותיו ראיתי לנכון להציג לפני קוראי 'המעין' עוד כמה כללים שיש לענ"ד לצרף לקוד האתי הזה.

א. לא לפגוע באופן אישי - הנה בעניין זה דבר שפתיים אך למחסור. כמוכן שאפשר להשיב על זה שמצאנו גם בין גדולי עולם שכתבו לשונות חריפים בוויכוחים תורניים והלכתיים, אולם הם ללא ספק כיוונו לשם שמים, בשונה מחלק גדול מהכותבים היום שמתכוונים בעיקר לכבוד עצמם. ועוד, שבדרך כלל צעד זה אינו מועיל כלל כיוון שהוא סותם את אוזניו של הצד שכנגד, והדברים ידועים.

ב. לא להגחיק את הדעה השנייה - תופעה נפוצה קיימת אצל כותבים שנונים שכדי להוכיח את צדקת דרכם הם מגחכים שלא בצדק את העמדה השנייה, וראוי להימנע מכך.

ג. תארים לרבנים - בנושא רגיש זה קשה לקבוע כללים ברורים, אולם מצד שני ברור לכל בר-דעת שאי אפשר לתת תואר שווה לאחד מגדולי הדור, ולאברך צעיר, ולאחד מגדולי האחרונים. כאמור זהו נושא רגיש שצריך לפעול בו ברצינות ובעדינות.

ד. לא לחרוץ מסקנה בתחילת הדברים - רבים וטובים נכשלים, בפרט בכתבה על נושאים רגישים ונפיצים, שמראש הם מציגים צד אחד של הדברים כאילו הוא האמת ואין בלתה. נראה שראוי שהקורא יחוש שהכותב מציג באופן נאמן את שני הצדדים, ורק אחר כך הוא מכריע את הנושא לפי דעתו. קשה מאוד לשכנע מישהו מהצד השני כאשר הכותב מציג בצורה מגמתית צד אחד לכל אורך המאמר.

ה. להפעיל חוש ביקורת - לא כל מקור משכנע, לא כל טיעון אפילו אם אמר אותו אדם גדול ראוי להשמעה, לא כל דבר שנדפס יש לו משקל משמעותי, וגם לא כל דעה מקובלת נכונותה מובנת מאליה. על הכותב הרוצה לשכנע להפעיל את חוש הביקורת בבחירת ראיותיו.

ו. להתנהג ביושר אינטלקטואלי - מעלה זו נחוצה מאוד עבור שיח תורני ראוי. יכול אדם לחשוב למשל שהחזון איש הוא גדול האחרונים, אולם אין זה מחייב שלא להודות בקושיא שמתעוררת נגד דבריו בעניין מסוים, אף אם למעשה בכל מקרה לדעתו הלכה כחזון איש. יש לציין שקיימים תלמידי חכמים שבשיחה בעל-פה הם לא יימנעו מלהעלות קושיא ותמיהה גם על גדולי ישראל, אולם לא יעזו לכתוב ובוודאי להדפיס תמיהה זו, ואין זו דרך ראויה. בנוסף יש לעודד הצגת ספיקות והעלאת קושיות גם נגד דעות מקובלות.

ז. לציין גם טענות שעוזרות לצד שכנגד - דבר מצוי הוא שכותב מסתיר מהקורא שטיעונים ומקורות שהוא מביא עשויים באופן מסוים דווקא לסייע לדעה שכנגדו. ראוי שלא להעלים מידע מסוג זה מהקורא שבדרך כלל אינו מונח בעומק הסוגיא ואפשר להטעותו בנקל.

ח. **לא להתייחס רק למה שנוח** - לעיתים חכם אחד כותב מאמר וחכם אחר מגיב על דבריו ומקשה עליו כמה קושיות, והחכם הראשון משיב רק לטענות שנוח לו להשיב עליהן ומתעלם בתגובתו מטענות אחרות, נראה שיש לקבוע כלל שיש להתייחס לכלל הטענות של המערער הראשון, ואם לדעת המגיב טענה מסוימת אינה ראויה לתגובה עליו לכתוב זאת בפירוט, ולא להתעלם ממנה.

ט. **חשיבות הפרסום בקבצים תורניים** - לסיום, אני מבקש להדגיש את החשיבות שיש בפרסום מאמרים בקבצים תורניים, וזאת מכמה טעמים: א. היקף הפרסום והתפוצה של הקבצים התורניים גדול בדרך כלל מהתפוצה שיכול להגיע אליה ספר של מחבר בודד פלוני שאינו תלמיד חכם מפורסם. ב. ספר של מחבר בודד בדרך כלל מונה מאות עמודים, ובאופן טבעי אנשים נרתעים מלעבור עליו אלא אם כן הם עסוקים באותה עת בענייניו של הספר. בכתב-עת שיש בו מאמרים ממחברים שונים ובנושאים שונים אדם בוחר את הנושא המעניין אותו ועובר עליו. ג. בראייה היסטורית, לענ"ד כשאדם קורא מאמר שהתפרסם בקובץ נכבד לפני שנים רבות הוא נותן לו משקל רב יותר מאשר למה שכתוב באחד הספרים הנדפסים. ד. על ידי פרסום המאמר בכתב-עת בעל תפוצה רחבה-יחסית המחבר עשוי לקבל תגובות מקהל הקוראים שסייעו לו לחתור לאמינותה של תורה. ה. בדרך כלל המאמר עובר עריכה והגהה על ידי מערכת הקובץ שעשויות לשפר מאוד את הדברים הנדפסים בתוכם ובצורתם, מה שלא קיים בדרך כלל בספר בודד. ו. מאמר שהתפרסם בקובץ תורני ובהמשך זכה המחבר להדפיס אותו כפרק בתוך ספרו, יכול הכותב לציין בספרו שמאמר זה כבר התפרסם בעבר בקובץ פלוני, והערה זאת עשויה לעורר עניין בקורא ולגרום לו לעיין בסמיון זה.

הרב רפאל סויד, בני ברק

תגובת הרב נתן קוטלר:

ברכת יישר כח לרב רפאל סויד על הכללים הנוספים שהציע לצרף לקוד האתי בפרסום מאמרים תורניים שחיברתי בזמנו. אתייחס כאן לכמה מהדברים הנאים שכתב, ואוסיף עליהם רעיונות ומקורות.

א. **לא לפגוע באופן אישי** - רבי יהונתן אייבשיץ כתב (יערות דבש ח"ב מג, ב) שהסימן לדעת האם המחלוקת היא באמת 'לשם שמים' או לא היא אם המחלוקת נשאת עניינית בלבד ואינה גולשת להאשמות אישיות, ובעלי המחלוקת אוהבים ומכבדים זה את זה. כך כשכותבים מאמר תגובה יש להישאר ענייניים, ולהיזהר שלא לפגוע. מסופר על רבי שלמה זלמן אויערבך זצ"ל ש"לא הייתה דעתו נוחה מכתבת זלזולים אישיים בתשובה על דברי תורה, גם אם אין המבוקר נחשב לבן תורה ואינו ראוי להורות. על מאמר אחד שהודפס בזמנו העיר: 'אבל לשם מה הזלזולים?!' (ועלה לא יבול' ח"ב עמ' רו).

ד. **לא לחרוץ מסקנה בתחילת הדברים** - הרמב"ם כתב במורה נבוכים "ואל יחליט על פי הדעה הראשונה העולה על לבו". כאשר כותבים מאמר הגישה הנפשית צריכה להיות שאנו יוצאים למסע. אין אנו יודעים לאן דברי התורה יובילו אותנו, ואנו נדרשים להקשיב לדברים שהתורה אומרת לנו אפילו אם הם מנוגדים לגישתנו הראשונית. בהמשך אנו זקוקים לישירות אינטלקטואלית ואומץ מחשבתי כדי לשנות לעיתים את האג'נדה שהייתה לנו, ולהתיישר לפי האמת שאנו מגלים במהלך מסענו.

ה. **להפעיל חוש ביקורת** - כדאי להוסיף שיש להקפיד עד כמה שאפשר לעיין במקורות בפנים. בדרך כלל אין להסתמך על ציטוטים מכלי שני, וכל שכן על סיכומי דברים או על הפניות, גם אם יצאו מידם של תלמידי חכמים גדולים. כאשר פותחים את המקור בפנים לא פעם מגלים שאפשר להבין אותו אחרת, או שההקשר שבו נאמרו הדברים אינו מתאים לנושא הנידון.

ז-ח. **התייחסות לדברי הצד שכנגד** - במסכת עירובין (יג, ב) מסופר שבית הלל היו "שונין דבריהן ודברי בית שמאי", "כשהיו בית שמאי מביאין ראייה לדבריהם מן התורה ובית הלל מביאין ראייה ממקרא אחר היו בית הלל דורשין את המקרא של בית שמאי למה בא ולא היה קל בעיניהם" (רש"י שם). אחת הסיבות שההלכה נפסקה כבית הלל היא שהם ניסו להבין לעומק את דברי בית שמאי ומתוך כך היו יכולים להגיע לאמת גדולה יותר (עי' שו"ת חתם סופר ח"א או"ח סי' רח). לכן יש להשקיע בהבנת הצד שכנגד, כי רק על ידי ראיית התמונה בכללותה ניתן להגיע אל האמת.

* * *

עוד על הקריאה בתורה במחזור השנתי

לידידי העורך שלום רב.

להלן שתי הערות קצרות על המאמר החשוב "הקריאה בתורה במחזור השנתי: המנהגים שקדמו למנהג האחד" מאת החכם רחמים שר שלום נר"ו (גיל' 237, ניסן תשפ"א).

1. בעמ' 9 הערה 2 נכתב: "בחלוקה ל-154 סדרים של בני ארץ ישראל לקריאה במחזור תלת-שנתי רואים שפרשת מיתת חיי שרה וקניית מערת המכפלה (פרק כג) מצורפת לסדר של פרשת העקדה שבסוף פרשת וירא". ברצוני להעיר שחלוקה זו לסדרים (המסומנת על גבי דפי תנ"ך קורן בגיליון החיצוני, פרשה זו מסומנת באות כ), שבה הסדר הבא מתחיל בפרק כד בפסוק "ואברהם זקן", מסייעת לשיטת רבינו יונה (אבות פ"ה מ"ג) שהניסיון העשירי שנתנסה אברהם אבינו אינו פרשת העקדה אלא קבורת שרה. אמנם גם רבינו יונה כתב שהעקדה "היה הניסיון הגדול שבכולם", אולם לדעתו

זה היה הניסיון התשיעי. הניסיון העשירי היה "קבורת שרה, שנאמר לו 'קום הַתְּהַלֵּךְ בְּאַרְצָה לְאַרְצָה וּלְרַחֲמָהּ, כִּי לָךְ אֶתְנַנָּה' (בראשית יג, יז), וכשמתה אשתו לא מצא מקום לקברה עד שקנאו ולא הרהר" (לשון רבנו יונה שם). כלומר, הניסיון בקבורת שרה הוא הניגוד החרף שבין ההבטחה 'קום הַתְּהַלֵּךְ בְּאַרְצָה לְאַרְצָה וּלְרַחֲמָהּ, כִּי לָךְ אֶתְנַנָּה' לבין המציאות, בין החזון ליישומו. לפי החלוקה לסדרים הנ"ל עשרים הפסוקים הראשונים של פרשת חיי שרה מצורפים לסוף פרשת וירא, וקניית מערת המכפלה נכתבה בפרשיות העוסקות בעשרת הניסיונות שנתנסה בהם אברהם אבינו, כאשר קניית מערכת המכפלה היא הניסיון העשירי.

2. בעמ' 10 הערה 3 נכתב: "פרשת תצוה היא המשכה של פרשת תרומה, ושתייהן נחשבו כפרשה אחת. הפסוק "וידבר ה' אל משה"..." מופיע רק בראש פרשת "תרומה", וזה יצר מצג חריג שבפרשת תצוה שהופרדה מתרומה לא נזכר שמו של משה כלל. אי-הזכרת שמו של משה בפרשת תצוה... התפרשה כתגובה לאמירתו בפרשת כי תשא 'מִחֲנִי נָא מִסִּפְרָךְ'. לכן נמחה שמו מפרשת תצוה (פרשה שהופרדה מתרומה)". אולם הכותב דוחה את ההסבר הנ"ל המובא בשם בעל הטורים (שמות כז, כ) והגר"א (קול אליהו, תצוה אות עה) כיון שלדעתו בעיקרן שתי הפרשות הן פרשה אחת וכנ"ל. אך שוב יש לציין שבחלוקה לפי סדרים הנ"ל (שהכותב מזכיר אותה בעצמו בעמ' 13 הערה 13) רואים שפרשת תצוה אינה המשכה של פרשת תרומה אלא פרשה בפני עצמה (מסומנת באות כא), ועל פי זה יש בהחלט מקום להסברם של בעל הטורים והגר"א.

בברכת התורה והארץ,

יעקב זיסברג

תגובות רחמים שר שלום:

במאמרי הנ"ל ביקשתי לציין שלפני שהיה נהוג לקרוא את התורה במחזור שנתית הייתה קיימת חלוקה עשרונית של כל אחד מחמשת חומשי התורה. רואים באופן ברור שהחומשים ויקרא, במדבר ודברים חולקו כל אחד לעשרה חלקים בלי להתייחס לאורכם - ספר ויקרא שמספר פסוקיו 859 וספר במדבר שמספר פסוקיו 1288 וגם ספר דברים שמספר פסוקיו 955 חולקו כל אחד לעשרה חלקים, ונוכל להניח שגם הספרים בראשית ושמות חולקו כך. כאשר התפשט המנהג לקרוא את התורה במחזור שנתי אימצו חלוקה קדומה זו (עם שינויים מסוימים), כך שכל חלק ישמש כפרשה שבועית. אולם בזמנו של החיד"א הייתה כבר נפוצה החלוקה ל-54 פרשות, וב'שם הגדולים' ח"ב ערך גמרא הוא כותב: "הראוני בספר צרור המור פרשת שמות שהביא מרז"ל שהם חמישים פרשות, וכתב 'וזאת [הברכה]' אינה מן המנין, ושלושה המה נפלאו ממני... ויתכן שפרשות תרומה ותצוה נחשבות כאחת לכבוד משה רבנו ע"ה שלא נזכר שמו בפרשת תצוה, ונחשבת עם תרומה פרשה אחת". דהיינו שאת פרשת 'וזאת הברכה' לא כללו במניין הפרשות כי אינה

נקראת בשבת, וזה מסביר (לדעת הכותב!) את המספר ג"ן פרשיות, אבל מה עם עוד שלוש פרשיות שנוספו על ה-50? על כך הוא כותב 'ושלשה המה נפלאו ממני'. בהמשך מביא החיד"א הסבר שלמעשה פרשות תרומה ותצוה מחוברות והם כפרשה אחת, בניגוד למדרש ששמו של משה רבנו נעדר מפרשת תצוה על שאמר 'מחני נא מספרך'. מדרש זה אין לו זכר בתלמוד, אך אני הזכרתי כי מצא חן בעיניי - יש בו מוסר השכל חשוב, על דרך מה שאמרו חז"ל 'ברית כרותה לשפתיים'.

* * *

על רבי משה חסקין והראי"ה קוק זצ"ל

לעורך שלום.

אחד האישים בספר "שיחות הרב צבי יהודה - אישים" מאת הרב שלמה אבינר (ירושלים תשע"ז עמ' 277) מתואר כך: "**ר' משה חזקאל** - היה גאון עצום ושקדן. הוא שימש כרבה של זכרון משה, ובהספדו על הרב אבא ז"ל הוא צעק מספר פעמים: "אונזער טאטע!" - אבא שלנו, פירוש אביהם של תלמידי החכמים. הוא גם צעק: "דער רמב"ם פון אונזער דור" - הרמב"ם של דורנו".

מי הוא אותו גאון עצום ושקדן שאת שמו לא שמענו ואת פעלו לא היכרנו? מתברר שמדובר כאן פשוט בטעות סופר. כך נכתב בספר אחר של הרב אבינר "צבי קודש" על תולדות הרצי"ה (ירושלים תשס"ה, עמ' 200): "רבנו סיפר שרבה של זכרון משה, **הגאון רבי משה חסקין** בעל 'כלכלת שביעית', הספיד את מרן הרב על יד ארון הקודש ברוב התרגשות וצעק "טאטע! טאטע!" [אבא ביידיש], ואמר: "הוא היה הרמב"ם של דורנו". הכוונה היא להספד שנערך בסוף השבעה לפטירת מרן הרב זצ"ל, המתואר בקובץ "שערי ציון" מאותה תקופה (שנה טו חוברת י-יב, עמוד לז): "ביום ב' י"א אלול נערך הספד בבית הכנסת הגדול בשכונת "זכרון משה". הספידו הרבנים הגאונים: ר' שמואל רפפורט, ר' מאיר סטלביץ הרב דחסלביץ (רב השכונה), ור' **משה חסקין הרב דפרילוקי**. קהל גדול היה נוכח בעת ההספד". מעניינת היא השערות של הרמ"צ נריה ז"ל (בליקוטי הראי"ה ח"א, כפר הרואה תשנ"א עמ' 90, וב"דבר השמיטה", כפר דרום תשס"א עמ' 169) בעקבות מה הגיע הרב חסקין להשוואת מרן הראי"ה לרמב"ם: "הגר"מ חסקין ז"ל, הרב מפרילוקי, בספרו הגדול "כלכלת שביעית" (ירושלים תרצ"ח) נושא ונותן בהרחבה בדברי מרן הרב זצ"ל ב"שבת הארץ", עיתים משיג ועיתים מסייע כדרכה של תורה. ברם, נראה שעומק עיונו בספר זה - בסיכום השיטות שבו ובסידורו הפנימי - הרשים אותו מאוד, ובמספד אשר נשא על הרב במלאות ה'שבעה' בביהכ"ס ב"זכרון משה" הכריז ואמר: הלך לעולמו הרמב"ם של דורנו!"

עוד יש להעיר שהרב חסקין לא שימש כרבה של שכונת זכרון משה אלא היה תושב

נכבד בה, כאשר רב השכונה היה הגאון רבי מאיר סטלביץ מחסלביץ הנ"ל מחבר הספר "מבית מאיר", שאף הוא עמד בקשרי תורה עם הראי"ה (יעוין דעת כהן סי' רטו), וגם הוא הספידו באותו מעמד וכנ"ל. והעירני הרב צוריאל חלמיש שליט"א מ"בית הרב", שעל פי הנכתב בקובץ "קול תורה" (שנה ה גליון א-ב, תשרי-חשוון תרצ"ו, עמ' כב) נכחו שניהם - הר"מ סטלביץ והר"מ חסקין - עם רבנים נוספים בשעת פטירתו ועליית נשמתו של הראי"ה זצ"ל¹⁴.

ועוד משהו קטן על הקשר בין הרב חסקין לרב קוק: הרמ"צ נריה ז"ל (בספר ליקוטי הראי"ה ח"א עמ' 507) כותב אודות הרב חסקין: "היה נוהג לבוא אל הרב במוצאי שבתות לברר מפיו סוגיות עמומות בירושלמי". יתכן שהרב נריה מעיד כאן על מה שראו עיניו, אך אפשר שהוא מתבסס על עדות הצדיק רבי יוסף ליב זוסמן ז"ל במכתבו אליו מתאריך ז' תמוז תשמ"ח המופיע בספר "מבחירי צדיקיא" (עמודים קסה-קסו): "בעניין אלו שהסתופפו בצל קודשו של מרן הרב זצ"ל... כן היה בא כל מוצ"ש הגאון הגדול ר' משה חסקין זצ"ל והיה משוחח עם הרב זצ"ל שעה ארוכה בפלפולה של תורה, והרב זצ"ל היה משוחח הרבה איתו, והדברים היו שמחים ומאירים בהתרגשות ובהתלהבות"... אמנם הרב זוסמן לא הזכיר שהשיחה נסובה על סוגיות הירושלמי, אך יש לפרט זה שהוסיף הרב נריה אישש במה שנכתב על הרב חסקין במקומות רבים, כגון בקובץ "נר מערבי" (ח"ד עמוד יד, נדפס בתשנ"ב): "עיקר לימודו בארה"ק הקדיש לתלמוד הירושלמי ולסדר זרעים. השאיר אחריו חידושים רבים, בתוכם חיבור גדול על תלמוד ירושלמי אשר בשם 'אהל משה' יכונה". את דברי הרב זוסמן ש"הדברים היו שמחים ומאירים בהתרגשות ובהתלהבות" ניתן לחזק בדברים שאמר הרב מיכל יהודה ליפקוביץ זצ"ל בשיעורו היומי בשנת תשנ"ה (הדברים נדפסו מרשימות תלמיד בעלון "דובב שפתיים" סיון תשע"ו, גליון 132. בתוך "קובץ גליונות" קובץ קכג, פרשת קרח תשע"ו): "היה בירושלים אחד מהגדולים שהגיע מרוסיה והוציא ספר על שביעית בשם כלכלת שביעית... מי שהיה עומד מחוץ לחדר בשעה שלמד היה חושב שהוא נותן שיעור, כי הוא למד בקול ממש כאילו שהוא נותן שיעור, היה מסביר כל דבר ומוציא בפה. והוא לא היה באותו זמן צעיר, כשאני הכרתי אותו הוא כבר היה זקן, קראו לו רבי משה חסקין זצ"ל. כך צריך ללמוד". אם לימודו בינו לבין עצמו התנהל בחיות כזו, ניתן לשער שאכן שיח התורה בינו לבין הגראי"ה היה שמח ומאיר ואפוף התרגשות והתלהבות. תנצב"ה.

דוד הירש

14 עוד הוסיף הרב חלמיש שבארכיון בית הרב שמורה אגרת מניסן תרצ"ד בכתב ידו של הרב קוק וגם בהקלדה משרדית אל הרב שמואל רפפורט וגבאי בתי הכנסת בזכרון משה, עם המלצה להעמיד את הר"מ סטלביץ זצ"ל ברבנות השכונה על מקומו של רי"צ ריבלין. ההמלצה כידוע נתקיימה. כאן המקום להודות לרב חלמיש על עזרתו האדיבה.